

Зміст

Вступне слово	9
Сто років дороги	14
Ув'язнене відродження: п'ять років після турецького Майдану	28
«У цьому домі немає їжі»	44
Єзиди: народ, що тікає	54
Новий рік у курдській столиці	64
Жіночі новини	76
Вони вчаться жити разом	86
Кемаль і спільний біль	100
Міста дружби народів	108
Люди з підручника історії	118
Журналістське пальто	134
Цінність місця, слова і випадку (подяки)	142

Вступне слово

Вперше я потрапила до Туреччини влітку 2013 року. Тоді тільки-но закінчилися протести на стамбульській площі Таксим, а в Сирії вже тривала війна. Кілька місяців я працювала в молодіжній організації в місті Газіантеп, неподалік сирійського кордону, куди не доходять туристичні шляхи.

Кожного тижня я мала два вихідні — і їхала з Газіантепа щоразу в іншому напрямку. Каппадокія була найзахіднішою точкою. Крім неї: Антак'я, Діярбакир, Мардін, долини Тигру та береги Євфрату. Схід і Південь. Ті найперші поїздки істотно визначили мою подальшу турецьку географію.

Відтоді я їздила до Туреччини переважно як репортерка. Врешті побувала на заході: у Стамбулі, Ізмірі, Анкарі. Та, попри це, моя Туреччина — як і Туреччина в цій книжці — значною мірою східна. Такої Туреччини побоюються в її ж столиці. Консервативна до дикості, охоплена нескінченними конфліктами. Там у горах ховаються озброєні курдські сепаратисти, жінок убивають їхні рідні заради чоловічої честі, а з Сирії приходять бойовики-ісламісти. І все це — правда, хоча й не вся.

Географічно ці репортажі — про Туреччину. Але фактично — про Близький Схід, який досі існує на території цієї країни. Його жителів розшарпують, з одного боку, потяг до західної культури, а з другого — власні традиції.

А що Близький Схід — це неспокійна земля, то я багато писала про міграцію. Із текстів промовляють біженці з Сирії та Іраку, яких зустрічала на східних і західних околицях країни. Є тут історії «нетурецьких» жителів Туреччини: вірмен, асирійців, курдів — їм непросто у країні, яка прагне вдавати мононаціональну. Я писала про Туреччину під час загострення конфлікту з курдами 2015 року та після спроби державного перевороту 2016-го. Тому тут звучать

голоси дисидентів, незгодних із владою людей. Коли було можливо знайти зв'язки тих далеких історій з Україною, я шукала. Тому, для прикладу, історія вірменської родини починається в Османській Сирії і триває на українській Буковині.

Про цю Туреччину мало знають в Україні. Нею менше цікавляться і, можливо, побоюються. Мені з нею теж не завжди було комфортно й безпечно, але щось підштовхувало повертатися до неї знову і знову. Я написала цю книжку, щоб зрозуміти, що саме.

A dark, atmospheric landscape photograph. The sky is filled with heavy, layered clouds in shades of grey and blue. A bright, horizontal band of light, likely the sun or moon, stretches across the middle of the frame, creating a strong glow and illuminating the clouds. Below the horizon, the ground is dark and indistinct, with some faint, blurry shapes that could be trees or structures. The overall mood is mysterious and dramatic.

Купить книгу на сайте kniga.biz.ua >>>

Купить книгу на сайте kniga.biz.ua >>>

Сто років дороги

У грудні 2018 року я мандрую південно-східною Туреччиною і майже незаплановано потрапляю до Вакифли — останнього вірменського села у країні. Тутешні жителі — нащадки тих, хто не просто пережив геноцид вірмен в Османській імперії, а у 1915 році організував героїчну оборону на горі Муса-Даг. Я публікую в соцмережах фотографії з Вакифли, і мені пише знайома з України.

— Не знаю, чи тобі буде цікаво, — обережно починає Марія Агісян, — але в мене дід-прадід звідти. Тато від діда чув історію облоги та боїв.

Коли повертаюся в Україну, їду до Чернівецької області почути цю історію.

2019-й. Опришени

Півгодини автобусом із Чернівців — і я в селі Опришени. Тут спілкуються румунською, румунська попса грає у маршрутці, а через два села — державний кордон. На краю цього румунсько-українського світу, під самим лісом, опиняюся у вірменсько-українському світі. Стара хата, садок, теплиця. Тут живуть Сероб Агісян із дружиною Лідією.

Сероб докурює цигарку й запрошує до кухні, де на стіні висить килимок із хрестом — хачкар, вірменський хрестокамінь. Дістає важкий, ще радянський атлас світу. Ось — вказівний палець перекриває крихітну територію між Сирією і Середземним морем. Це область Муса-Дагу, тут народилися його дід і батько. Сероб як старший син має дідове ім'я. Про діда й поговоримо.

Весна 1915-го. Під Муса-Дагом

Серобу Агісянові-старшому — 17 років. Його батько — власник невеликого судна, яке ходить затокою між Кіпром і узбережжям. А сам Сероб — мисливець. Днями пропадає на гірських схилах і в долинах. Навіть на пенсії він здалека влучав у сірник. Та це буде за півстоліття, в іншій країні. Поки що він носить модні вуса й задивляється на дівчат.

Родина живе в селі Йогунолук. Це найбільше вірменське село під Муса-Дагом. Разом у шістьох селах долини живуть приблизно 5 тисяч вірмен. Землі мають небагато, тому тримають дрібну худобу: кіз, овець. Головний транспорт — віслюки. У долині добре родять і абрикоси, і цитрусові, а з диких оливок чавлять домашню олію. В одному селі вирощують тутових шовкопрядів, в іншому — жінки плетуть мережива, про третє знають, що там найкращий мед. Сероб Агісян вирізає кістяні гребінці — це ремесло називають «санрагурц». Щовесни він разом з іншими мусалерцями продає їх на ярмарках в Антіохії (тепер Антак'я).

Хоча Туреччина бере участь у Першій світовій війні, до мусалерського райського куточка рідко потрапляють новини з великого світу. Але у 1915 році з'являються чутки, що османська влада роззброює вірменських солдатів. Що у Стамбулі, столиці імперії, арештували кількасот професорів, лікарів, журналістів — вірменську інтелігенцію. Те саме відбувається й у ближчих до Муса-Дагу містах.

Мусалерці не вірять, що біда прийде до них. Але пізньої весни 1915-го в околицях Йогунолука з'являються обідрані, виголоднілі люди. Вони розповідають, що втекли з колони вірмен, яку гнали в сирійську пустелю. І от до Йогунолука приходить наказ: за кілька днів зібратися на виїзд. Із собою мати тільки ручну поклажу, а будь-які засоби пересування, і віслюки також, заборонені. Кіз і овець залишити.

Літо 1915-го. На Муса-Дагу

Того ж вечора притихлі й налякані жителі долини збираються на раду. Виникає суперечка. Одна група доводить, що християни мають скоритися злу, не бунтувати — бо так хоче Бог. Добровільно піти в депортацію. Друга, яку очолює молодий Мовзес Тер-Галустян, наполягає: не можна здаватися без бою, якщо вже й умерти, то не від голоду в сирійській пустелі. Частина людей вирішує скоритися владі, але більшість підтримує Тер-Галустяна. Із ними й Сероб Агісян, бо чого можна чекати від одного з найкращих стрільців.

Кілька тисяч людей уночі підіймаються на гору із запасами їжі та худобою. У цей час на горі самооборона риє траншеї, будує намети, налагоджує постачання води. Струмків на Муса-Дагу достатньо, але не так просто організувати життя кількатисячного табору, у якому — і вагітні, і старці. На щастя, серед мусалерців є освічені люди, навіть інженери. Чоловіки будують на горі лазарет і каплицю, серед них — і Сероб Агісян.

Коли в долині з'являється депортаційний загін, він майже не знаходить у селах людей. Військові скаженіють, розуміючи, що селяни сховалися на горі. Вони атакують Муса-Даг, але партизани добре знають місцевість. Разом із туманом вони спускаються з гори й підривають турецькі позиції. Коли туман підіймається вище, непомічені, повертаються.

Це триває тиждень, два, п'ять. Військо під горою розуміє, що взяти цих людей можна тільки голодом. У мусалерців справді закінчується їжа. Селяни їдять навіть тих овець та кіз, що їх берегли на молоко для малих дітей. Далі з'їдають віслюків. На шостий тиждень замість м'яса родини отримують лише жили та кістки. Цвинтар роблять тут же на горі. Серед людей шириться думка: краще вже в депортацію. Невідоме дає більше надій, ніж голодна смерть на Муса-Дагу.

Тепер у мусалерців одна надія — що французький чи англійський корабель причалить до берега й побачить їхній заклик про допомогу. Жінки шиють полотно з великим хрестом. На ньому напис: «Християни в небезпеці. Рятуйте». Прапор вивішують на крутому схилі гори з морського боку. Але надія крихка: вони тижнями вдивлялися в море й не бачили жодного корабля. Тож люди просто готуються померти.

Тоді ж на Заході французькі, англійські й американські газети виходять з передовицями, присвяченими трагедії вірмен в Османській імперії. Під час погромів попередніх років — 1986, 1909 — з'являлися схожі матеріали.

І коли надія майже зникає, люди бачать на горизонті сіру пляму. Із корабля дають гудок — отже, зауважили прапор. На 53-й день французькі кораблі рятують із Муса-Дагу понад чотири тисячі людей. На човні, разом з односельцями, Сероб Агісян перебирається на корабель. Десь поряд є і його майбутня дружина Нвард, якій на той момент 13 років.

1918-й. Порт-Саїд

Кораблі привозять мусалерців до єгипетського міста Порт-Саїд. Тут жінки, діти і старі живуть у таборі для біженців. Умови — не найкращі, але місцеві араби та бедуїни допомагають їм. Французи забезпечують їжею. Чоловіки ж ідуть служити до Французького легіону. Сероб Агісян теж записується на службу.

В обмін на допомогу у війні проти Османської імперії Франція обіцяє створити вірменську автономію. Кількасот мусалерців потрапляють у бої в Палестині.

За три роки Сероб Агісян повертається в Порт-Саїд — і одружується з Нвард. Йому ледве виповнилося 20, вона молодша за нього на три роки.

У французькому легіоні молодь чує про Маркса й комуністичні ідеї. Це захоплення ще відгукнеться декому з них за 30 років.

1924—1939. Муса-Даг — Хайфа

Перша світова війна закінчується перемогою країн Антанти, а Османської імперії більше не існує. У її зменшеній версії, Туреччині, тепер нова столиця — Анкара, де при владі Мустафа Кемаль. Військовий, якого називають «Батьком турків», понад усе хоче колишніх відсталих османських підданих зробити сучасними, не гіршими за європейців, людьми. Жінки мають зняти хустки, а чоловіки — змінити фески на модні капелюхи, усі — вивчити новий алфавіт.

Мусалерців це не стосується: їхній регіон перейшов під юрисдикцію Франції, а це означає, що люди можуть безпечно повернутися до рідних сіл. У середині 1920-х молоде подружжя з родиною повертається додому.

Як вони відновлювали побут після того, як будинки та господарство були розкрадені — біла пляма. Але все складається не так погано, і 1924 року в Сероба та Нвард народжується син Завен. Далі — ще четверо дітей: Муших, Ізабелла, Хорен, Жозеф. 15 років вони мирно живуть у Йогунолуці й навіть посилають старшого сина навчатися на Кіпр.

У мусалерців з'являється нова традиція. Щороку, у вересні, вони збираються на Муса-Дагу, згадують загиблих та святкують порятунок. Готують харису — страву з баранини та пшениці, яку